

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayını, 2 cild, Ankara 1991, XIV+1183, IX+502 s. “Kültür Bakanlığı/1372, Kaynak Eserler/ 54”

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü ile bilim çevreleri ve kütüphanelerimiz önemli bir müracaat kaynağına kavuştular. Çok ihtiyaç duyulduğu bir sırada, çok kısa bir sürede hazırlanıp yayınlanması ise, tebrik ve teşekkürle karşılanacak bir olaydır.

Bu büyük müracaat eseri Türkiye, Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen, Uygur Türkçelerini ve Rusçayı kapsamaktadır. Sözlüğü Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasun başkanlığında bir komisyon hazırlamıştır. Komisyonunda Azerbaycan Türkçesini Doç.Dr. Alaeddin Mehmedoğlu Aliyev, Başkurt ve Tatar Türkçesini Doç.Dr. Almas Şayhulov, Kazak Türkçesini Prof.Dr. Erden Zadaulı Kajıbek, Kırgız Türkçesini Doç.Dr. Kadirali Konkobay Ulu, Özbek Türkçesini Doç.Dr. Berdak Yusuf, Türkmen Türkçesini Doç.Dr. Cebbarmehmet Göklenov, Uygur Türkçesini Doç.Dr. Valeriy Uyguroğlu Mahpir ve Rusçayı Doç.Dr. Ali Çeçenov hazırlamışlardır.

Sözlüğün ilk cildi, *Kılavuz Kitap* adını taşıyor. Baştaki önsözün başlığı “Türk Dünyasının Kültür Köprüsü”, altındaki imza bu projenin sorumlusu ve yürütücüsü Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi'nin eski başkanı Alâaddin Korkmaz'ındır.

Alâaddin Korkmaz, takdim yazısına “1991 yılı, Türk kültürü ve Türk dünyası bakımından da çok önemli bir dönüm noktası oldu. Bütün tahminleri aşan gelişmeler neticesinde, dağılan Sovyetler Birliği'nden bağımsız Türk devletleri de teşekkül etti” cümleleriyle başlar, Türk dilinin dünyadaki en eski ve en çok konuşulan beş dilden birisi olduğuna temas ettikten sonra, “Kılavuz Sözlük”ün ve ikili lehçe sözlüklerinin beş yılda tamamlanmak üzere Ekim 1989'da Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a sipariş edilmesini, Kasım 1989'dan itibaren projenin mali kaynağının sağlanmasını, Sovyetlerdeki Türk bölgelerinden lehçe uzmanlarının getirilişi için teşebbüse geçilişini, bu arada Prof.Dr. Kâmil Veliyef'in yardımlarını, komisyonun kurulup yedi ayda birinci bölümün bitirilmesini anlatır.

Proje, herbiri otuzar bin basılacak on ciltlik bir seri olacakken bütçe yetersizliğinden ilk iki cildin beşer bin, diğer ikili lehçe sözlüklerinin üçerbin basıldıkları, diğer Türk Cumhuriyetlerinde Lâtin harflerine geçişten sonra ayrıca bu ülkelerde sözlüğün basılması için de temasa geçildiği takdim yazısında belirtilmiştir.

Yine projenin devamı olduğu bildirilen üç büyük eserden yani bütün lehçelerdeki kelimelerin eksiksiz târiflerini ve cümle içinde kullanılışlarını gösteren 20 ciltlik geniş ve büyük *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Şiveleri Sözlüğü*, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Şiveleri Grameri* ile *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatlarının Nesir ve Nazım Antolojisi*'nden söz edilerek, karşılaşılan zorluklara değinilip, ilgililere teşekkürle takdim yazısı sona erer.

Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un yazdığı “Söz Başı”nda önce Kültür Bakanlığı'nın yayımladığı *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri* adlı eserden bahis açılmış, sonra *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* projesinden, olayların hızla gelişmesi, Türk ülkeleri arasında geliş-gidilerin sür'atlenmesi sonucu doğan ihtiyacı karşılamak için daha küçük ve pratik sözlükle-

rin hazırlanmasına geçildiği belirtilmiştir. Bu pratik ve küçük sözlüklerin büyük sözlük için de hazırlık olacağına işaret edilmiştir.

Hedef olarak, Türkiye'den Azerbaycan'a, Türkistan'a, İdil-Ural'a gidecekler için bir kılavuz sözlük hazırlanması amaçlanmış, Türkiye Türkçesinde en çok kullanılan 7.000 kelime seçilmiş, bu kelimelerin sekiz Türk lehçesindeki ve Rusçadaki karşılıkları gösterilmiş, sekiz lehçenin seçiminde ise ölçü olarak nüfusları bir milyonun üstünde olan Türk boylarının lehçeleri alınmıştır. Sözlükte lehçeler, alfabetik sırayla yer almıştır.

Sözlüğe "Söz Başı"nda belirtildiğine göre sekiz Türk lehçesinde ufak tefek ses değişiklikleriyle ortak olan -çi, -çilik, -lik, -li, -siz, -k, -gîn, -la, -l-, -n-, -ş-, -t-, -dir- gibi eklerle türemiş kelimeler, Türkiye Türkçesine batıdan, diğer Türk lehçelerine Rusça kanalıyla girmiş, *sosyal, fonetik* gibi ortak kelimeler, çok özel meslekî ve ilmi terimler alınmamıştır.

Ayrıca yukarıda sayılan eklerle yapılan türemiş kelimeler, eğer bilinen görevlerinden farklı kelimeler meydana getirmişse, meselâ *öncü, ölümlü, ölümsüz* gibi sözlüğe alınmıştır.

Birden fazla anlamı olan kelimelerde ise, en çok kullanılan anlamlar esas alınmış, birden fazla anlam için birkaç defa yazılan kelimelerin altına, anlam farklarını belirten küçük açıklamalar konulmuştur. Sözlüğe deyimler alınmamıştır.

Sözlüğün imlâsında, Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı Türkçe Sözlük'ün son baskısındaki imlâyâ uyulmuş, 7.000 kelime de bu sözlükten seçilmiştir. İmlâda uzunluklar, ince ünlüler yanındaki kalın k'ler de gösterilmiştir. Türk lehçelerindeki değişik sesler, transkripsiyon işaretleriyle belirtilmiş, bu işaretlere asgarî sınırdaki yer verilmiş, işaretlerin ses değerleri 1. cildin XIV. sayfasındaki "Telâffuz İçin Açıklamalar" bölümünde gösterilmiştir.

Söz Başı, Kılavuz Kitab'ın sonundaki her lehçenin kısa gramerine, her lehçe için hazırlanmış metinlere, sözlüğün yapısına, küçük lehçe sözlüklerine ait bilgiler ve şu cümlelerle sona erer:

"Dilimiz, edebiyatımız ve kültürümüz önemli bir dönemecin eşliğindedir. Yüzyıllar önce Arapça ve Farsçanın, geçen yüzyıldan beri de batı dillerinin etkisinde kalan dilimiz, bundan böyle öz kaynaklarıyla beslenip zenginleşecektir. Yüzyıllardan beri birbirlerine kapalı olan kardeş lehçe ve edebiyatlar birbirlerine açılarak, birbirlerini etkileyerek, hem daha çok zenginleşecekler, hem de daha çok yakınlaşacaklardır. Elinizdeki sözlükler bu yolda da bir hizmet görebilirse görevlerini yeterince yapmış olacaklardır."

"Telâffuz İçin Açıklamalar"dan sonra Sözlük başlar.

İlk kelime batıdan alınma "abajur" bütün lehçelerde ve Rusçada da ortak, yalnız Uygurcada "lampa kalpiği" de kullanılıyormuş. İkinci kelime "abartmak", Azerbaycan'da "artırmag" deniyormuş, Başkurtlar "artırv, küpertiv", Kazaklar "asıruv, artıluv", Kırgızlar "apırtıp süylö, apırtı", Özbekler "mubâlâğa kılmâk, börtirmäk", Tatarlar "artıru, küpertü", Türkmenler "ulaldıp, görkezmek, çişirmek", Uygurlar "mubalığa kılmak, yoğartıp körsätmak"le karşıyorlar. Nitekim bizde de mübalâğa etmek, şişirmek ile eşanlamlı kullanılmaktadır.

"Acıklı" karşılığı Azerbaycan Türkçesinde "kädärlı, güssälı", Başkurt Türkçesinde "kaygılı, häsrätli", Kazak Türkçesinde "kaygılı, şerli", Kırgız Türkçesinde "kaygılı, ör", Özbek Türkçesinde "kaygılı, ğam-ğüssälı, ğamgın", Tatar Türkçesinde "kaygılı, häsrätli", Türkmen Türkçesinde "gaygılı, gussalı, hasratlı", Uygur Türkçesinde "eçınarlık, hapa"dır.

Türkiye Türkçesindeki “kaygı” için de Azerbaycan Türkçesinde “gayğı”, Başkurt Türkçesinde “kayğı, häsrät”, Kazak Türkçesinde “alandav, abırjuv”, Kırgız Türkçesinde “kayğı,mun”, Özbek Türkçesinde “kayğı, häsrät”, Tatar Türkçesinde kayğı, häsrät”, Türkmen Türkçesinde “gayğı”, Uygur Türkçesinde “kayğı” karşılıkları verilmiştir. Bizdeki “endişe”nin karşılığı Azerbaycan Türkçesinde “ändişä”, Başkurtlarda “şom(lanıv), kurkınıv”, Kazaklarda “alandav, abırjuv, äbirgelenüv”, Kırgızlarda “köptonü”, Özbeklerde “ändişä, täşviş”, Tatarlarda “şik(länü), şom, täşviş”, Türkmenlerde “endişe, hovsala, gayğı”, Uygurlarda “ändişä, täşviş”dir. Türkiye Türkçesindeki “hasret” ise Azerbaycan’da “häsrät”, Başkurtlarda “häsrät, hağış, hağınıv”, Kazaklarda “mun-zar, zarıguv, kamıguv”, Kırgızlarda “kusa, sağınuç”, Özbeklerde “kayğı, häsrät, sağıniş”, Tatar Türkçesinde “häsrät, sağış, sağınu”, Türkmenlerde “gayğı, tukatlık”, Uygurlarda “häsrät, mun” karşılıklarını buluyor.“Özlem”in karşılığı da Azerbaycan Türkçesinde “häsrät”, Başkurt Türkçesinde “hağış, hağınıv”, Kazak Türkçesinde “sağıniş”, Kırgız Türkçesinde sağınuç, Özbek Türkçesinde “sağıniş”, Tatar Türkçesinde “sağış, sağınu”, Türkmen Türkçesinde “küysem”, Uygur Türkçesinde “seğiniş, iç puşuğı” kelimeleriyle verilmiştir.

İlk cildin 1027-1122 sayfaları arasında her lehçenin kısa gramerleri yer almıştır. “Söz Başı”nda da belirtildiği üzere, gramerlerin yazılışında ve terimlerinde Türkiye’deki terimler ve metod uygulanmıştır. Eserin hazırlanışında hedef kitle, Türkiye’den diğer Türk ülkelerine gidecek kimseler olduğu için gramerlerde daima Türkiye Türkçesiyle karşılaştırma yoluna gidilmiş ve Türkiye Türkçesinden farklı olan yönler belirtilmeğe çalışılmıştır.

Yine bu cildin 1124-1183. sayfaları arasında her lehçe için hazırlanmış konuşma metinleri vardır. Metinlerde bir aile etrafında gelişen ve günlük konuşmalara dayanan olaylar anlatılmıştır.

Sözlüğün ikinci cildi “Dizin” cildir. Başta “Dizin”in nasıl kullanılacağını anlatan “Dizin Hakkında Birkaç Söz”, daha sonra “Türkiye Cumhuriyeti Alfabeti” vardır. Sonra sırasıyla Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen ve Uygur Türkçesi dizinleri yer alır. En sonda Rusça dizin bulunmaktadır.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü kısa zamanda hazırlanmış ve yayımlanmış olmasına rağmen büyük bir bibliyografik boşluğu doldurmuştur. Büyük bir ihtiyacı karşılayacak niteliktedir. Ancak Türkçeyi bütün zenginliğiyle, deyimleriyle, anlam farklılıkları ile ortaya koyacak yirmi ciltlik geniş, büyük ve tam “Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Şiveleri Sözlüğü”nün hazırlanıp yayınlanması ümitle beklenmektedir. Dileyelim ki bu dev proje VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde gerçekleştirilsin, çalışmalara ara verilmeden devam edilebilsin.

Herhalde Türkoloji alanında çalışanların, iki ciltlik *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*’nü ve sekiz ciltlik Türk lehçeleri sözlüklerini hazırlayanlara ve yayımlanmasında emeği ve gayreti geçenlere şükranı büyüktür.

DR. MÜJGÂN CUNBUR

